

3. Karel Marx: Od ekonomie a filozofie k materialistickému pojetí dějin

Studuji nyní mimochodem Comta, protože s ním Angličané a Francouzi nadělají tolik rámusu. Co je na něm oslňujícího, je encyklopedičnost, syntéza. Ale proti Hegelovi je to žalostné (ačkoliv ho Comte jako matematik a fyzik z povolání předčí, tj. v podrobnostech předčí, je Hegel i zde v celkové koncepci nesrovnatelně větší). A tento podělaný pozitivismus vyšel roku 1832! (Marx v dopise Engelsovi, 7. července 1866)

Patří Marx a Engels vůbec do dějin sociologie?

Marx a Engels označovali svou obecnou teorii dějin a společnosti jako „materialistické pojetí dějin“ a pojem sociologie nikdy nepoužili. To samo o sobě ale nic neznamena, protože totéž lze říci o řadě jiných nesporně významných sociologů (třebas o Sumnerovi). Jejich odpor k „sociologii“ byl nepochybně založen na vědomí výlučnosti vlastní koncepce, což ostatně vyložil Engels v dopise Tönniesovi z roku 1895, který obsahuje tvrdou, ale v podstatě věcnou kritiku Comtova systému – „mnoho geniálních myšlenek, které ale nebyly rozvinuty“, „úzkoprsý, šosácký světový názor, který je v příkrém rozporu s touto genialitou“ a „hierarchicky organizovanou náboženskou konstitucí s papežem v čele“. Nadto – „Comte si vypůjčil všechny své geniální myšlenky od Saint-Simona, ale znetvořil je...“ Uznat Comtovu „genialitu“ neznamenal přiznat vědeckou legitimitu jeho systému (včetně sociologie). Marx a Engels vytvořili vlastní koncepci, která do dějin sociologického myšlení vstoupila prokazatelně tím, že od sedmdesátých let 19. století se téměř bezvýhradně všichni sociologové (Tönnies, Pareto, Weber, Durkheim, u nás ovšem Masaryk, později Parsons a většina francouzských sociologů) Marxem, marxismem a „sociální otázkou“ zabývali.

Možná, že místo složitého dokazování vlivu Marxe nejen na marxovské myslitele (Labriola, Plechanov, Lenin, Luxemburgová aj.) uvedme citát z autora, který se Marxem zabýval celý život a nikdy jej „nepřijal“. Raymond Aron říká, že se zpočátku: „Marxem velice nadchnul. Když jsem zvolil svou intelektuální cestu, když jsem se rozhodl být současně pozorovatelem i aktérem dějin, začal jsem právě studiem Marxe, zejména jeho *Kapitálu*. Toužil jsem objevit skutečnou filozofii dějin, která by měla tu výhodu, že by nás současně učila to, co je a co být musí. [...] Poté, co jsem marxismu věnoval skoro rok života, zjistil jsem, že v té podobě, jak jsem jej poznal, není exaktní.“ (Aron 1981)

Kdybychom „exkludovali“ Marxe a Engelse z dějin sociologie dokonce proto, že bychom jim připsali fatální důsledky leninské (či stalinské) revize, pak samozřejmě nebudeme umět odpovědět na zásadní otázku – proč se dnes marxovské ideje stále drží při životě? Jak to, že Marx už není „mrtev“ jako kdysi Spencer? V sociologii bylo příliš mnoho cest a stezek, které nevedly k žádoucímu cíli, než abychom v případě těchto dvou osobností činili výjimku. Ostatně posthumně bylo vydáno Aronovo dílo *Marxům marxismus*, v němž shrnuje velmi systematicky svůj pohled na Marxe, „který je inspirující i tam, kde se prokazatelně již ve své době mýlil“.

Marxovo dílo

Marx své filozofické základy, které tvořily vedle utopického socialismu (Saint-Simon), Hegela (zejména jeho představy dějinného vývoje, v němž každý stav společnosti obsahuje v sobě doby předchozí i budoucí) a Feuerbacha (pojem odcizení) a samozřejmě tomuto všemu nezbytně předcházející osvícenství (Rousseauv „od přírody dobrý člověk“, který je zkažen až uspořádáním společnosti), podepřel již za pobytu v Paříži studiem klasické ekonomie (Adam Smith, David Ricardo, Thomas Robert Malthus) a „mladohegelovským“ důrazem na roli střetávání protikladů jako zdroje neustálého (společenského) pohybu. Jakýmsi neeklektickým „mísením“ vzniká Marxova představa práce jako základní hodnoty, která posunuje společenský vývoj kupředu (zde se také promítá osvícenský optimismus ohledně nezastavitelného pokroku lidstva). Pro vnitřní dělení Marxova díla bývá využíván historický milník roku 1848, přidržíme se ho i my.

„Mladý“ Marx

Raná stať *K židovské otázce* (1843) stojí na myšlence, že společnost musí být emancipována nikoliv svobodou podnikání, ale naopak osvobozením od touhy po zisku, který je hlavním hnacím motorem společenského pokroku současnosti (raného kapitalismu). Politická emancipace (kterou požadovali mladohegelovci) není dostačující, teprve emancipace sociální může vést ke skutečné svobodě člověka. Spis *Ke kritice Hegelovy filozofie práva* (1843–44) se věnuje (nejen) otázce náboženské. Náboženská víra je podle Marxe odpovědí na odcizení, přítomné v materiálním životě člověka, které nachází svůj zdroj v mechanické práci, jejíž smysl dělníkovi uniká, a na odcizení, které pramení z nedostatečně naplňované potřeby patřit do rovnocenného společenství lidí (komunity), která je jednou ze základních životních předpokladů. Náboženství je institucí, jež umožňuje falešný pocit rovnosti před „tváří Boží“ a dodává zdání smyslu do mechanizovanou práci ztotočeného lidského života: „Náboženství je vzdychání utlačovaného tvora, srdce nelibostného světa, duch bezduché situace. Je to opium lidstva.“ Tato autentická citace „vysvětluje“, že Marxovi připisovaná teze o náboženství jako opiu lidstva nebyla ani zdaleka banální, triviální a naivně ateistická.

V tzv. *Ekonomicko-filosofických rukopisech* z roku 1844 Marx detailně rozpracovává právě pojem **odcizené práce**, jenž označuje skutečnost, že vztahy mezi lidmi v buržoazní společnosti se změnil na vztah mezi pouhými předměty. (Marx rozlišuje mezi čtyřmi formami odcizení člověka – od produktu vlastní činnosti, od své práce, od vlastního „já“ a odcizení od druhých lidí.) Námezdní práce dělníka v kapitalismu není činností, pro kterou žije, ale naopak prostředkem, který mu umožňuje život skutečný. Výsledky jeho práce jsou mu odepřeny a místo nich se mu dostává pouhá mzda, která představuje obnos, za nějž může udržovat (reprodukovat) život svůj a život své rodiny v takové míře, aby mohl být znovu vykořisťován (tj. pracovat na vzrůstajícím kapitálu a zisku, na němž nemá podíl). Právě práce dělníka (tím, že je pojímána jen jako zboží, dělník je redukován na pouhou pracovní sílu) přitom působí vznik přidané hodnoty (tzv. **nadhodnoty**) zboží, neboť v ní se skrývá část ceny, jíž kapitalista vydělává. Mzda tedy není dělníkovým podílem na zboží, ale součástí zboží, za nějž si kapitalista kupuje dělníkovu pracovní sílu.

Konkurence mezi dělníky, kteří v době krize pracují víc, aby dohnali finanční ztrátu, již představuje snížení reálné mzdy, jelikož klesá množství zboží, které je možné obdržet za stejnou částku peněz, zvyšuje konkurenci uvnitř třídy a dělníci svým vyšším pracovním úsilím dále roztáčejí kolotoč většího tlaku na vlastní třídu a rozšiřují tak dále propast mezi malou vrstvou

vlastníků (kapitalistů) a obrovskou masou nemajetných (dělníků). Tento proces kumulace ohromného majetku v rukou malé části společnosti (který v současnosti začínáme znovu pocítovat jako skutečný problém) je podle Marxe možné zastavit pouze zrušením soukromého vlastnictví. V časově odpovídajícím spise *Soatá rodina* (1844) se pak zdůrazňuje místo proletariátu jako katalyzátoru, který má zrušení společenského systému založeného na soukromém vlastnictví provést.

Teze o Feuerbachovi (1845) jsou otevřeným přitakáním důležitosti praktického dopadu filozofie. Marx odmítá filozofii, která se snaží pouze skutečnost vykládat, protože tím, z čeho vychází a co by měla především ovlivnit, je praxe. Dopad intelektuální činnosti na společenskou realitu je spíše než leitmotivem středobodem celého Marxova díla. Ryzí praktičnost Marxova komunismu dokládá trefně definice v *Německé ideologii* (1845/46, psáno společně s Engelsem): „Komunismus není pro nás stav, který by měl být nastolen, ani ideál, podle něhož se má řídit skutečnost. Komunismem nazýváme skutečné hnutí, které překoná nynější stav.“ Německá ideologie představuje otevřeně Marxův obrat od mladohegelovců. Zároveň jsou zde položeny základy **materialistického pojetí dějin** (kterým se, bohužel, nikde nezabývá v klasicky systematické podobě) a postulována závislost lidského vědomí na sociálním bytí, tedy na životních podmínkách doby. Základním jednáním „skutečné lidské bytosti“ ve světě je produktivní práce, skrze níž uspokojuje své potřeby (jak materiální – jídlo, spánek, tak společenské, jež jsou ale materiálními nezbytně podmiňovány). Společenská vrstva, která v dané epoše disponuje materiálními prostředky, určuje i duchovní niveau, které je pro dobu charakteristické a které je ztělesněním ideové moci („ideologie“) vládnoucí třídy. (Slovo ideologie u Marxe nabývá kromě nehodnotícího označení souboru určitých idejí také význam „falešného vědomí“ – buržoazie se snaží vštípit proletariátu vlastní ideologii tak, aby proletariát sdílel místo myšlenek, jež jsou výhodné pro něj, především myšlenky výhodné pro vládnoucí třídu.) V ostrém kontrastu ke Comtovu smírnému a harmonickému všeobecnému souhlasu (konsenzu) mezi společenskými vrstvami, jehož strážcem má být právě Marxem vymívaná „maloburžoazie“, a idealistickému základu Comtova pojetí dějin, vystupuje kontrastně Marxovo konfliktualistické a materialistické pojetí dějin jako bojů, které probíhají mezi třídami o moc nad výrobními prostředky. Výměna epoch, předznamenávaná revolucí, je následkem neschopnosti soudobé ekonomické struktury, která tkví v jádru společnosti, dále rozvíjet produktivní společenské síly. Revoluce je pouhým urychlením změny, která je již přítomná, je tedy důsledkem společenského chaosu,

nikoli jeho příčinou, a naopak poslem nového řádu, v čemž tkví etické ospravedlnění její bytí i násilné formy.

Bída filosofie (1847) je (jako většina Marxových textů polemika, v tomto případě s Proudhonovým spisem *Filosofie bídy*) textem, v němž Marx kritizuje rozbujelelou specializaci práce, která znemožňuje lidem chápání sociálních souvislostí. Určité duševní a tělesné mrzačení je nevyhnutelné i při dělbě práce uvnitř společnosti jako celku, protože však manufakturní období dovádí toto společenské rozštěpení různých pracovních odvětví mnohem dále a protože zároveň teprve manufakturní dělba práce zasahuje přímo kořeny života jednotlivce, skýtá také poprvé materiál a podnět k průmyslové patologii. Zruší-li se třídní rozdělení společnosti, zmizí politický boj o moc, který je důsledkem pouze tlaků mezi třídami. Původní lidská společnost (Rousseauův „zlatý věk“), která neznala soukromé vlastnictví, je pro Marxe ideálem, k němuž se společnost komunistická má částečně vrátit (ovšem na vyšší úrovni). Nutno podotknout, že roku 1847 byla vědecká zkušenost s přírodními společnostmi téměř nulová, proto to, co z dnešního hlediska vypadá jako značně romantická představa, mohlo v Marxových teoretických konstrukcích být pro společnost skutečnou možností k očistě.

„Zralý“ Marx

Komunistický manifest (1848) – nejvýznamnější propagandistická práce Marxe a Engelse – začíná ironickou a posléze dalšími generacemi s oblibou parodovanou větou o strašidle komunismu, které bloudí Evropou, a končí snad ještě známějším zvoláním „Proletáři všech zemí, spojte se!“. Vycházel na pokračování v Dělnických listech v průběhu roku 1848 se záměrem, aby byl současně vydán ve všech tehdy důležitých evropských jazycích, což potvrdilo jeho zamýšlený dopad za jakékoli politické hranice.

Myšlenka, že společenské dějiny jsou dějinami třídních bojů, a tedy že ekonomické vztahy jsou v základu střetů mezi vrstvami společnosti, má v Manifestu čestné úvodní místo. **Třída** (Klasse; classe, pojem sám existoval již v antice, oprášen byl již Marxovými předchůdci, zejména historikem restaurace Turgotem a není tedy marxistickým objevem, jak by se z dnešní perspektivy mohlo zdát) existuje u Marxe a Engelse ve dvou proti sobě stojících manifestacích – buržoazie, vrstva vlastníků výrobních prostředků, a proletariát, který disponuje pracovní silou (Marxovým objevem je odlišení práce – tvůrčí síly – od pracovní síly, která je předmětem trhu jako jiné prostředky výroby). V základu veškerých společenských vztahů vidí tedy Marx vztahy výrobní, ekonomické. Proletariát, tato nejnižší a především

univerzální a amorfní „ne-vrstva“ společnosti, bez politického či ekonomického vlivu, představuje Marxovi prostředek, kterým teprve poté, co projde procesem „třídního uvědomění“ a zformuje se v třídu „für sich“, bude provedena revoluce společenského řádu (třída „an sich“ představuje skupinu lidí, kteří obstarávají svoji obživu stejnými prostředky, zatímco „für sich“ skupinu lidí, která si ekonomickou a potažmo mocenskou příslušnost k určité skupině uvědomuje – tímto sebeuvědoměním proletariát musí teprve vzniknout; pojmy jsou hegelovsko-kantovské). Marx nespojuje proletariát s dělnictvem jednoduchým rovnítkem, je si vědom toho, že podobná společenská vrstva ve skutečnosti nemá konkrétní naplnění, a její vznik zaštiťuje právě sebeuvědoměním, které se postaví vykořisťování „měšťákem“, tedy buržoazií. Manifest nabízí v deseti bodech návod (jistě ne nevědomky ateista Marx navrhuje nové desatero), jak zrušit současný stav vykořisťování proletariátu tvorbou kapitálu, který předpokládá zrušení vlastnictví (radikálnost tohoto požadavku manifest obrušuje tvrzením, že „ve stávající společnosti jest soukromý majetek pro 9 desetin jejích členů již zrušen“), nucenou práci všech ve „spojených“ zemědělských a průmyslových závodech a veřejnou výchovu dětí. Ideál beztřídní společnosti pochopitelně doplňuje likvidaci dalších reliktních kapitalistické společnosti – v sadního vztahu mezi mužem a ženou (zavádění „společnosti žen“), rodiny a „vlasti“. Bohužel se Marx vyhýbá otázce, jakým způsobem by nová společnost měla být organizována – jeho nezáměr a podceňování studia byrokracie jakožto formální organizace, řídící velký počet jednotlivců, vycházely z přesvědčení, že v nové společnosti již nebude třeba byrokratických struktur typu pruské rigidní byrokracie. Jak se později v praxi ukázalo, společnost těžko může řídit ona amorfní masa, jejíž sebeuvědomění mělo být začátkem nové doby, a vrstva byrokratů, kořistící způsobem ještě mnohem drastičtější než onen kritizovaný kapitalistický, nutně zavedla nový společenský systém do záhuby. Podobným omylem, kterého se Marx dopouští, je, že předpokládal růst třídy proletariátu (v jeho dělnické podobě), rekrutující se z upadajících vrstev měšťanských a maloobchodních a průmyslnických – přehlédl sílící střední vrstvy, které se ve skutečnosti postaraly o jistou korekci bezuzdného kapitalismu, jehož je Marx kritikem (zejména zákaz dětské práce, uzákonění osmihodinové pracovní doby).

Období mezi aktivizačním manifestem a majestátním *Kapitálem* vyplňují spis *18. brumaire Ludvíka Bonaparta* (1852), zabývající se kritikou centralizovaného státu, který prosazuje zájem „výlučný“ proti zájmu „širšímu“, *Základy kritiky politické ekonomie* (1857–1858), *Ke kritice politické ekonomie* (1859), v nichž je patrný Marxův obrat zájmu k ekonomickým

základům politiky. *Základy kritiky politické ekonomie* (1857–58) představují třídního předchůdce Kapitálu. Marx upozorňuje, že koherentní kolektiv je základní formou společnosti, vydělené individuum přichází teprve s moderní dobou ve chvíli, kdy pokročilá specializace umožňuje náročnou strukturovanost společnosti. Nedokončený text *Ke kritice politické ekonomie* (1859) shrnuje dosavadní výsledky výstavby socioekonomické teorie. Ekonomické vztahy představují základnu společenských vztahů, ovlivňují celou nadstavbu vztahů politických, právních a kulturních. Materiální složka tak podmiňuje společenské vědomí. Oproti následným účelovým vulgarizacím Marxe je jeho původní pojetí historického materialismu značně subtilnější – vztahy ekonomické základny a ideové nadstavby jsou provázané, jedno není bez druhého. Engels později doplní „zpětné působení nadstavby na základnu“. Základní vztahy mezi jednotlivými složkami „sociální struktury“ a jejich „dialektická provázanost“ (vzájemné působení) jsou patrné na přiloženém schématu.

Pouze u prvního dílu trojdílného *Kapitálu* (1867–1883) s podtitulem *Kritika politické ekonomie* si můžeme být jisti, že byl vydán v podobě, jakou Marx zamýšlel – zbylé dva díly vyšly až po Marxově smrti v Engelsově redakci. Ústředním pojmem *Kapitálu* je hodnota: systém odlišně definovaných hodnot umožňuje Marxovi rozpracovat originální pojem **nadhodnoty**, tedy složky ceny zboží, která je výnosem kapitalisty na dělníkově práci. Nadhodnota vzniká nadprací – prací, která generuje hodnotu zboží, jež přesahuje náklady na výrobu zboží, a je základním předpokladem vzniku kapitálu. Marx striktně odlišuje hodnotu práce a hodnotu pracovní síly.

Odlišuje také užitnou hodnotu zboží a hodnotu směnnou, tedy cenu. Kolísání ceny zboží vysvětluje Marx změnami ceny společenské práce nutné k výrobě zboží – práce je tedy měřítkem hodnoty zboží. Odpor k mechanizaci výroby, který se celým Marxovým dílem prolíná, sdílí Marx s Millem (s nímž se jinak v mnoha otázkách střetává) – stroje nejsou do výroby zaváděny proto, aby usnadnily dělníkovu každodenní dřinu, ale proto, aby snižovaly cenu jeho práce, prodlužovaly tak dobu, po jakou dělník musí denně pracovat, aby se uživil, a zvyšovaly zisk kapitalisty, čili – prohlubují devalvací práce. Stroj není pomocníkem, ale přímým konkurentem dělníka. „*Práce u strojů krajně vyčerpává nervový systém, potlačuje mnohostrannou hru svalů a znemožňuje jakoukoli svobodnou fyzickou a duševní činnost. Dokonce i ulehčení práce stává se zdrojem muk, nebo stroj neosvobozuje dělníka od práce, nýbrž zbavuje práci jakéhokoli obsahu.*“ Obsluhování strojů připadá méně kvalifikovaným dělníkům, zejména ženám a dětem, což Marx celkem oprávněně, jakkoli účelově přirovnává

k otroctví – i to je součástí jeho snahy ukázat druhou stranu kapitalismu, který byl považován za neměnnou a nedotknutelnou realitu doby.

Posledním dílem Karla Marxe se stala *Kritika Gothajského programu* (1875) objasňující pravou podobou komunismu, která v Marxově pojetí nepřipouští možnost jakéhokoli reformismu v sociálním hnutí (zde se také – u Marxe zcela výjimečně – objevuje pojem „diktatury proletariátu“ jako nutného přechodného období mezi kapitalismem a socialismem).

V Marxových dílech, psaných téměř nečitelným rukopisem, o vítězství věčně neúspěšně bojuje racionalita základu „přísné vědy“ a emocionalita žurnalistických výkřiků hraničící s fanatismem. Jeho entuziasmus přesahuje hranice sebeproblematizace, nechce ve své síle počítat s neznámými, které teoretické systémy aspirující na změnu praxe vždy nutně obsahují.

Jak poznamenává Bedřich Engels k Josefu Blochovi 22. září 1890, „podle materialistického pojetí dějin je v poslední instanci určujícím momentem v dějinách produkce a reprodukce skutečného života. Ani Marx, ani já jsme nikdy více netvrdili. Děláme si své dějiny sami, ale, za prvé, za velmi určitých podmínek a předpokladů. Z nich jsou ty ekonomické konec konců rozhodující... Za druhé, dějiny se dělají tak, že konečný výsledek vyplývá vždy z konfliktu mnoha jednotlivých vůlí, z nichž každá se stává takovou, jakou je, působením řady zvláštních životních podmínek. Jsou to tedy nesčetné vzájemně se křížící síly, nekonečná skupina paralelogramů sil, a z toho vyplývá výslednice – dějinná událost... A tak dosavadní dějiny probíhají po vzoru přírodního procesu a jsou podrobeny v podstatě týmž pohybovým zákonům. Avšak z toho, že vůle jednotlivců, z nichž každý dělá, co chce a k čemu jej pudí fyzická konstituce a vnější, v poslední instanci ekonomické podmínky, – nedosahují toho, co chtějí, nýbrž splývají v celkový průměr, z toho se nesmí usuzovat, že se tyto vůle rovnají nule. Naopak, každá vůle přispívá k výslednici a potud je v ní zahrnuta.“

Životopis

Tvůrce patrně nevlivnějšího sociologického směru, který se sám považoval spíše za politického ekonoma či filozofa, Karl Heinrich Marx, se narodil 5. května roku 1818 v Trevíru (tehdejší Prusko) v rodině židovského advokáta. Marxův otec se rozhodl pod vlivem antisemitských státních nařízení kvůli zachování výkonu svého povolání s celou rodinou konvertovat na luteránství, a tato rodinná situace jistě napomohla Marxovu pozdějšímu ateismu.

Roku 1836 se Marx (jako osmnáctiletý student!) tajně zasnoubil se svojí životní družkou a budoucí manželkou Jenny von Westphalen, dcerou rodinného

přítele, barona, který zároveň mladíčka Marxe zasvěcoval do literatury, filozofie a v neposlední řadě i děl utopického socialismu. Na studiích v Berlíně (právo a filozofie) se zapojil do skupinky tzv. mladohegelovců kolem Ludwiga Feuerbacha (s jehož dílem ale posléze začal polemizovat), disertaci o srovnání filozofických systémů Epikúra a Démokrita však věčně rebelující aspirant předkládal „dálkově“ na univerzitě v Jeně.

Příliš radikálními názory (a poněkud nezodpovědným přístupem k pravidlům akademické kultury) si mladý Marx uzavřel univerzitní kariéru a vrhnul se na žurnalistiku v lokálním týdeníku Rheinische Zeitung, politický důvod měla i jeho emigrace do Paříže v roce 1843 (stejně jako emigrace další, tentokrát do Belgie), kde se již ženatý Marx začíná vážně zabývat ekonomikou a seznamuje s životním souputníkem Engelsem. Později bohaté zázemí Engelsovy továrnícké rodiny představovalo hlavní zdroj Marxova živobytí.

Roku 1848 je jedním z iniciátorů vzniku Svazu spravedlivých, pozdějšího Komunistického svazu, v jehož čele posléze stál. S Engelsem píše *Manifest komunistické strany*, vedle *Kapitálu* patrně nejznámější, ale i nejčtenější Marxův a Engelsův spis. V politicky bouřlivém roce se stal Marx příliš „horkým bramborem“ i pro Belgii, odkud přesídlil přes opětovný krátký pobyt v Paříži do Londýna, který mu byl konečným domovem a také místem, kde vznikla všechna jeho zásadní pozdní díla, zejména monumentální *Kapitál*. Od roku 1852 mu jisté příjmy zajišťovalo povolání dopisovatele pro New York Daily Tribune.

V roce 1864 nemohl chybět u zrodu nové komunisticko-anarchistické organizace s aspirací na mezinárodní dosah – *První internacionály*.

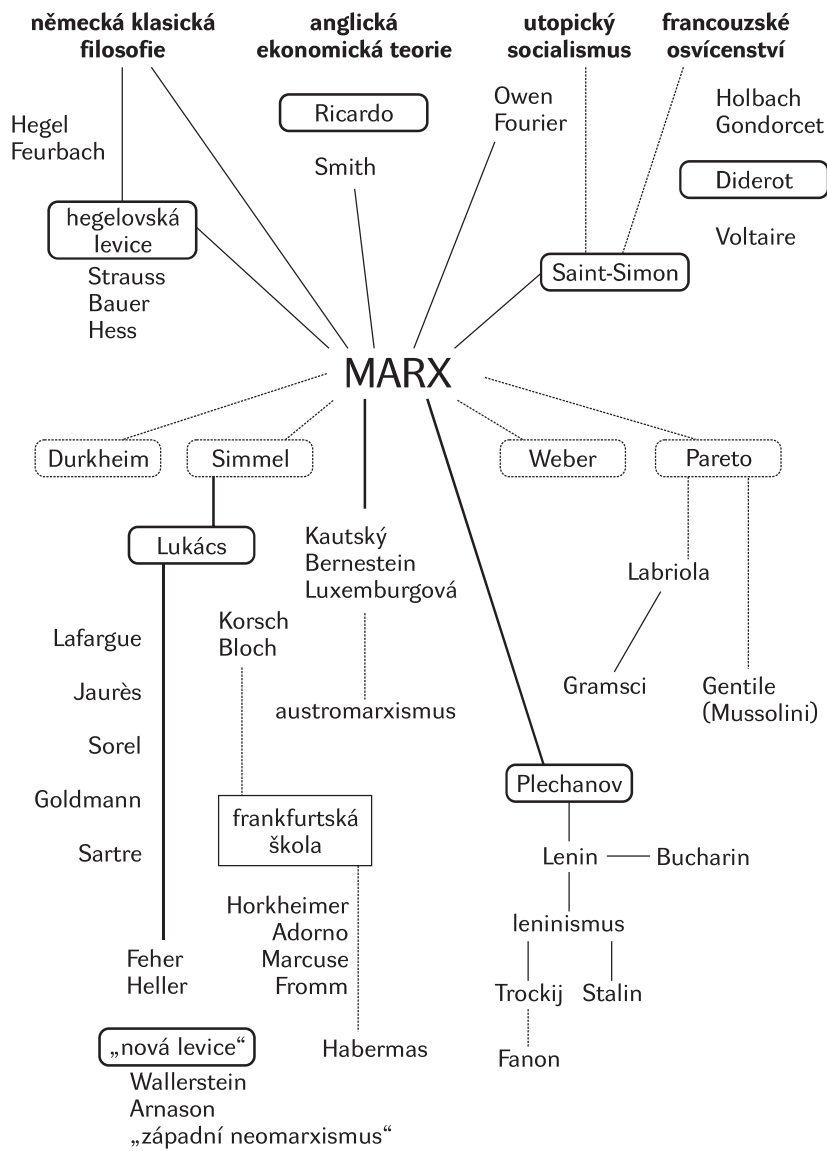
Marx zemřel jako téměř pětadesátiletý vdovec 14. 3. 1883, nemajetný, s jedním nemanželským dítětem a bez občanství, pochován pouhou desítkou věrných v čele s Engelsem na londýnském hřbitovu Highgate.

Ukázka Marxova exaltovaného projevu

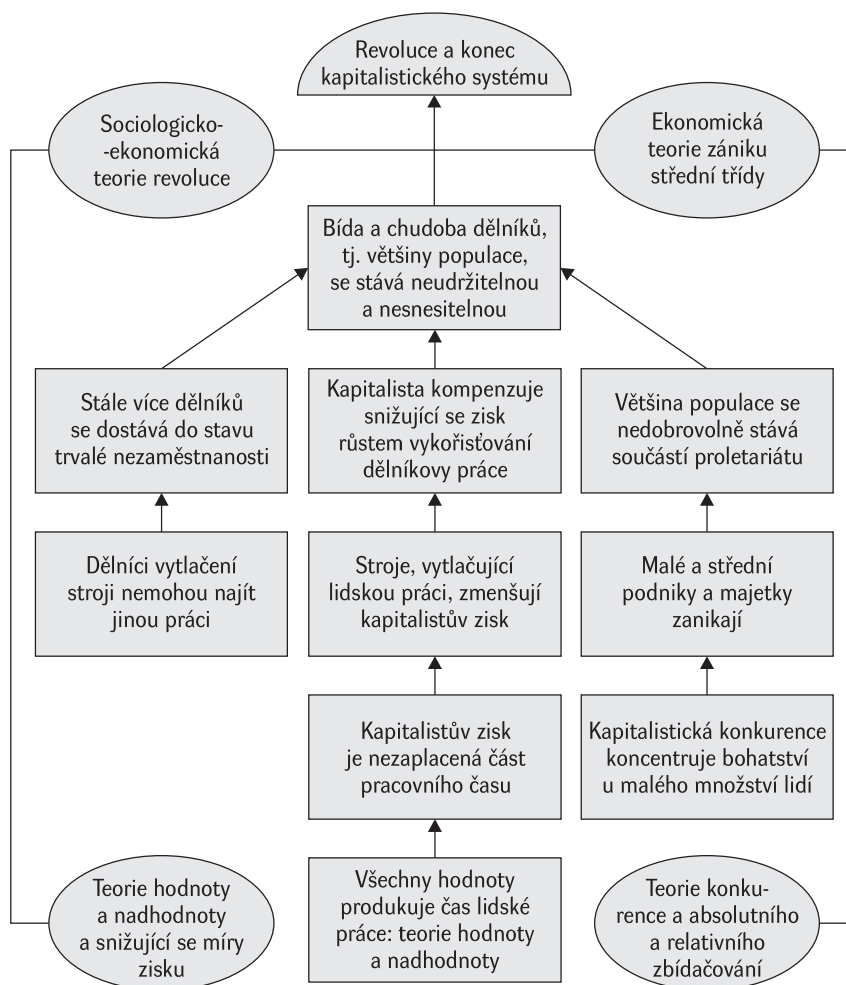
Páni kapitalisté nebudou trpět nedostatkem čerstvého masa a kroe vhodných k vykořisťování, a mrtví nechť pochovávají své mrtvé. Tak utěšují měšťáci spíše sebe než dělníky. Vždyť kdyby stroje zničili celou třídu námezdních dělníků, jak strašné by to bylo pro kapitál – bez námezdní práce by přestal být kapitálem!

(Úvodník *Neue Rheinische Zeitung* redigovaný Marxem roku 1849)

Dějinné peripetie Marxova myšlení

Ekonomická doktrína a „zánik kapitalismu“ podle Marxe

Dle: Schwarzschild 1986: 313 (upraveno)

Podmínky společenského života

Společenské vědomí	Nadstavba	<p>Formy společenského vědomí</p> <p>Věda, umění, právo, politika, morálka, náboženství apod.</p>	<p>Sociální instituce odpovídající formám společenského vědomí</p> <p>Státy, soudy, církve, kulturní a vědecké instituce apod.</p>
	Společenské bytí	Základna	<p>Ekonomická struktura společnosti</p> <hr/> <p>Výrobní způsob Společenské, pracovní, technické podmínky výroby</p>
Přírodní podmínky společenského života			